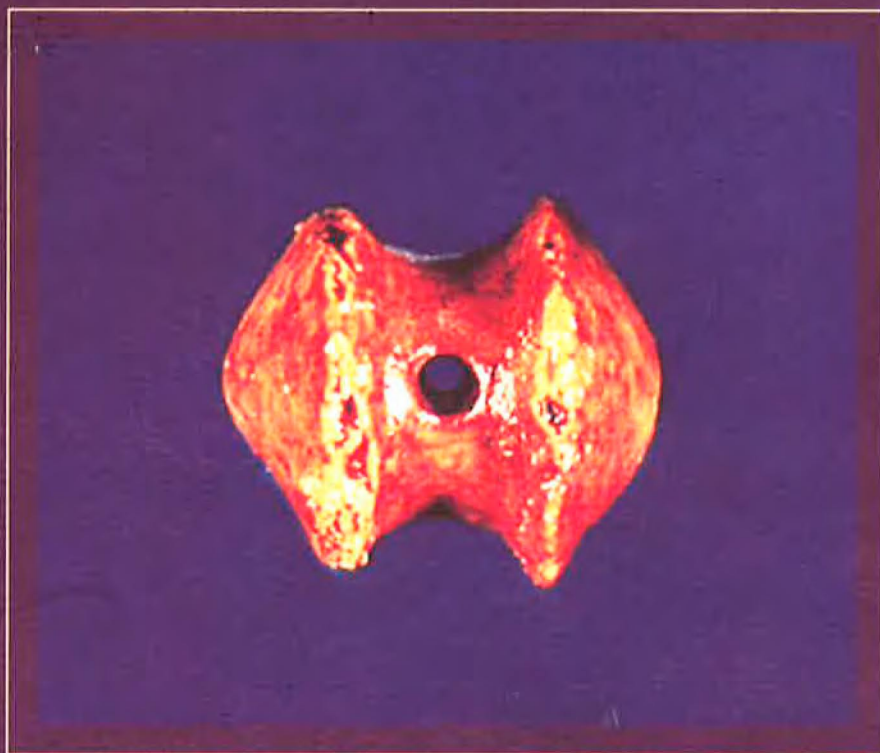

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2002

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2002

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2002

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid

Institutionen för arkeologi

Göteborgs universitet

Box 200

405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

Redaktion

Kristian Kristiansen

Per Persson

Grafisk formgivning

Lena Troedson,

Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout

Eva Englund,

Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering

Per Persson,

Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida

Bärnstenspärla från Hjelmars Rörs gånggriften i Falköping.

Foto: Tony Axelsson.

Engelsk språkgranskning

Karl-Göran Sjögren

Tryck

Livréna Grafiska AB, Kungälv

Foto: Jarl Nordbladh

Birgitta Carlbom (1938-2003)

Innehåll

Kan (for-)historisk arealanvendelse rekonstrueres kvantitativt? <i>Bent Odgaard & Peter Rasmussen</i>	5
Dyster står dösen <i>Cornelius Holtorf</i>	11
”Monumentet”, en plats för kollektivets ceremonier? <i>Betty-Ann Munkenberg</i>	27
Öggestorps åkrar <i>Leif Häggström</i>	37
Gravstolpar och långtida meningssammanhang <i>Tore Artelius & Mats Lindqvist</i>	49
Järnålderns mångfunktionella långhus, myt eller verklighet <i>Lennart Carlie</i>	61
Varför fanns det inga thegnar i Nossebro? <i>Carl Löfving</i>	73
Neolitiska ravperler i Västergötland <i>Klaus Ebbesen</i>	85

Järnålderns mångfunktionella långhus, myt eller verklighet

Lennart Carlie. Landsantikvarien, Halmstad

Abstract

”The multifunctional Iron Age longhouse, myth or reality?”:

Within settlement archaeology the Early Iron Age farm of southern Scandinavia is often characterized by its longhouses, having being divided into a dwelling quarter versus a byre for cattle and horses. The arguments for this division vary, but are usually based more on theoretical calculations than empirical evidence. From historical analogues, however, it is clear that theoretical discussions on keeping cattle indoors have little support in real life. Thus, the farmer's way of life was much more complex, both from a practical view concerning housing and working efforts. In other words, it is very easy from a theoretical perspective to fill Iron Age longhouses with people, as well as cattle and fodder, while the historical sources give a more complicated picture.

Den äldre järnålderns gårdsstruktur i Sydskandinavien

När man studerar järnålderns bebyggelsestruktur utifrån dagens arkeologiska kunskapsläge tycks det förekomma en likartad utveckling i hela Sydskandinavien. Man kan här ställa sig frågan om detta är ett faktiskt förhållande inom ett så pass omfattande område eller om det finns en större variationsrikedom som vi kanske blundar för. Själv skulle jag vilja påstå det senare utifrån mina egna erfarenheter i södra Halland. Det jag i första hand ifrågasätter, är diskussionerna och tolkningarna av en funktionsuppdelning av långhusen.

I närmast varje bebyggelsearkeologisk publikation eller artikel förekommer postulat om att husen varit uppdelade i en bostadsdel respektive en stall-/fåhusdel. Argumenten för en dylik uppdelning varierar men grundas vanligtvis på teoretiska beräkningar medan de konkreta beläggen är av mer diffus karaktär. Påtagligt är däremot de begränsade litterära källor som ligger till grund för dessa antaganden. Den källa som i första hand refereras är Hvass och dennes undersökningar i Jylland (A.a., 1979, 1983 och 1985), men också iakttagelser från nordtyska områ-

den (Haarnagel, 1979). Gemensamt för äldre järnålderns bebyggelse lämningar i dessa områden är att man här kan uppvisa ett flertal huslämningar som omfattas av såväl bostads- som stall-/fåhusdel under samma tak. I Jylland har stall-/fåhusdelen huvudsakligen varit belägen i husets östra del medan bostadsdelen varit belägen i väster. Påståenden om en inomhusförvaring av boskap grundas på förekomsten av smala, tvärställda rännor, företrädesvis i husets östra, men också i de centrala huspartierna, vilka tolkas som lämningar efter bås eller spiltor till djuren (Hvass, 1985).

Om man skiljer mellan konkreta belägg och indirekta spår kan man se tydliga regionala särdrag. De konkreta beläggen finner man huvudsakligen i det jylländska materialet där platser som Grøntoft (Becker, 1965, 1968 och 1971), Hodde (Hvass, 1985) samt Vorbasse (Hvass, 1979 och 1983) är de mest framträdande. På dessa lokaler kan man urskilja en eller flera gårdar där långhusen varit försedda med ett fåhus i ena delen av byggnaden. Andra lokaler är till exempel Nørre Fjand men här var antalet bygg-

nader med fåhus begränsade. Utav de 50-tal hus som undersöktes på platsen var det endast tre stycken som hade synbara lämningar efter båsar. De tre husen har inte existerat samtidigt utan representerade tre skilda faser i bebyggelsen (Hatt, 1957:361). Vad som kanske inte lyfts fram tillräckligt är att det parallellt förekommer såväl små som stora bosättningar där långhusen inte uppvisar några synliga spår efter en uppdelning i bostadsdel och fåhus. Ett exempel är den omfattande boplaten vid Nørre Snede. Trots frånvaron av båsar förespråkar T. Egeberg-Hansen att samtliga långhus har haft en uppdelning med bostad i väster och fåhus i öster, allt enligt gällande praxis. Men samtidigt framgår av texten och illustrationerna att närmare en tredjedel av långhusen har ett motsatt funktionindelning, dvs. boningsdelen i öster och en eventuell stall/fåhusdel i väster (A.a., 1988:177). Mer intressant blir det när han för diskussionen kring rumsindelningen via husplaner. Då det gängse mönstret är att stall-/fåhusdelen har tätare placerade stolpar och att dessa ”normalt” skall vara belägna i husets östra del, har Hansen valt att avbilda samtliga långhus utifrån denna orientering. Vid en flyktig blick ger husens grundform ett homogent intryck, men vid närmare granskning finner man att flera hus avbildats spegelvända med en norrpil som pekar nedåt. Ett av dessa hus har också bildat grund för hur Hansen uppfattar rumsindelningen av husen vid Nørre Snede. Här finns boningsdelen till vänster i bild medan stall/fåhuset har legat till höger. Det anmärkningsvärda är att just detta hus utgör ett av de exempel där byggnaden erhållit en spegelvänd avbildning och där det eventuella stall/fåhuset skulle varit beläget i husets västra del (A.a., 1988:175 och 178). Författaren har med andra ord tillrättat husillustrationen för att passa in i ett givet mönster.

För övriga delar av Sydsandinavien finns ytterst få konkreta belägg om en fåhusdel. Ett undantag kan exemplifieras av hus nr II vid Raus i Skåne där det i östra delen påträffades vad man tolkar som en gödselränna (Omfors, 1999). Sannolikt förekommer det ytterligare några hus där man funnit någon form av markeringar som tyder på djurhushållning inomhus, men i övrigt förlitar man i sig det stora hela på indirekta iakttagelser såsom tätare ställda stolpar i husets ena del, härdarnas placering, en från bostads-

delen avvikande golvbeläggning samt sammansättning av fossila växtmaterial (Olausson, 1998:101). En annan metod är att utifrån fosfatkarteringar spåra specifika verksamheter eller en rumslig uppdelning av långhusen (se t. ex. Björhem & Säfvestad, 1993; Hyenstrand; 1996:30f; Fors, 1998 och Larsson, 1998).

Man kan här ställa sig frågan varför våra förfäder under äldre järnåldern skulle ha haft sin boskap innanför husets fyra väggar? Det har inte varit på klimatologiska grunder utan boskapen klarar att vistas utomhus året runt, åtminstone i Sydsandinavien (Welinder et. al., 1998:253ff.). Vad som kan utgöra ett hinder i djurens frigång är alltför mycket fukt och vind (Ibid:255). Detta faktum är intressant då just Jylland är den del av Sydsandinavien som först får ta emot den fuktiga Nordsjönluften som också är känd för att kunna friska på ordentligt. Kanske är det dessa omständigheter som utgör grunden till att fåhusen huvudsakligen finns representerade i Jylland. Istället bör den primära anledningen bero på boskapsskötselns inriktning. Har den varit baserad på köttproduktion kan boskapen ströva fritt omkring till dess att djuren skall slaktas. Har man däremot koncentrerat sig på mjölkproduktion har det också varit nödvändigt att boskapen funnits i närheten av gården (Szabo, 1970), men samtidigt är fyndmaterialet mycket sparsamt vad gäller silkärl eller andra förrådskärl som skulle kunna sättas i samband med just denna näring. Behovet av mjölkprodukter har väl ej heller varit av alltför stor omfattning för det enskilda hushållet utan att en eller ett par kor skulle kunna tillfredsställa behovet.

Hur många djur har då järnåldersbonden haft i sina hus? Även här har de jylländska husen fungerat som jämförelsematerial. Som exempel kan nämnas undersökningarna kring Ystad där Tesch menar att det utrymme som funnits öster om ingången skall tolkas som stall/fåhus. Genom direkta paralleller med Hodde, gör Tesch gällande att samtliga långhus, trots skillnader i tid, huserat allt från 15 djur upp till närmare 30-talet (Ibid, 1993:187f).

Exemplet ovan är ingalunda unikt utan förekommer i flertaliga artiklar och publikationer kring järnålderns bebyggelse. Just fenomenet att maximera antalet djur till att fylla upp varje båsa i det antydda stall/fåhuset får visser-

ligen det resultat att landet bestått av ett stort antal välmående bönder men det är också här som jag tycker motsägelserna mellan teoretisk diskussion och praktisk verklighet blir allt för påtaglig.

Merparten av de hus som finns redovisade i litteraturen är tolkade som solitära gårdar där den enskilda gården vanligtvis består av en enda byggnad. Enligt vad som här ovan anförts skall människorna ha bebott den västra delen medan man hyst djuren i motsatt del. Då djuren antas ha varit stallade under den kallare delen av året, dvs. november-maj månad, bör det även ha funnits utrymme för erforderligt foder. Laborerar man med ett djurbestand på 15-20 nötboskap genererar detta stora mängder hö som också skall rymmas i husen. Samtidigt är det belagt att djurhushållningen inte enbart bestått av nötboskap och hästar utan även får och getter samt svin finns representerade. Därtill kommer andra aktiviteter som kräver ett inomhusklimat för att fungera. För att kunna tröska säden krävs en loge. All erforderlig ved skall förvaras på ett sätt som håller det torrt. Förvarsutrymmen för födovaror behövs. Allt detta skall då rymmas under ett och samma tak, ett förfarande som kan ifrågasättas.

Att söka andra perspektiv

Genom att fortsätta med att utnyttja vedertagna begrepp kring bebyggelsens organisation och struktur kommer tolkningarna av hur människan levt och verkat under järnåldern att förbli oförändrade. Utifrån de redovisningar som här gjorts kring bebyggelsens sammansättning framstår skillnaderna mellan teoretiska beräkningar och praktisk verklighet som allt för stora. Det kan här antas att den eller de verksamheter som bedrivits under järnåldern svårigen skulle rymmas under ett och samma tak.

För att öka förståelsen kring den rumsliga organisationen av järnåldersgården kan man utnyttja helt andra infallsvinklar än arkeologiska ”typbosättningar”. En metod är att studera den historiskt kända gården och hur denna var sammansatt. Fram till för knappt 150 år sedan levde större delen av den svenska befolkningen på landsbygden, där ekonomin till stora delar var baserad på självhushållning och byteshandel. Allt man ägde och produce-

rade rymdes inom den egna gården och/eller i dess närhet. Beroende på den ekonomiska inriktningen, relationen åkerbruk - boskapsskötsel eller annan specialisering kan det ha förekommit vissa skillnader i byggnadernas sammansättning, men behovet av att förvara och förvalta huvuddelen av gårdens produkter under tak bör ha varit likartade. Denna likhet tror jag även kan överföras på ett längre tidsförlopp, dvs. vad som varit nödvändigt under nyare tid kan också varit gällande betydligt längre tillbaka, dvs. under järnåldern. Likheter mellan det historiska agrarsamhället och järnålderssamhället kan därför vara en användbar metod vid diskussioner kring gårdens arkeologi.

De källor som i första hand speglar gårdarnas utseende både vad gäller storlek som vilka byggnader som funnits, är framför allt äldre landskapslagarna samt inneliggande handlingarna till laga skiftet.

Landskapslagarna är huvudsakligen nedtecknade för första gången under 11- och 1200-talet, men är samtidigt baserade på äldre muntliga traditioner (Hoff, 1997:13f). Informationen kring den sydsandinaviska gården är visserligen fragmentarisk, men de spridda nedteckningarna kan trots allt öka förståelsen för en ännu äldre bebyggelsestruktur. Det bör här nämnas att det i landskapslagarna inte förekommer några direkta utlåtande kring enskilda gårdar och framför allt inte vad som tillhörde den vanlige bonden. Istället är det förordningar som existerat i samband med byggnationer där befolkningen på flera gårdar eller hela byar varit inblandade. Ett av de kollektiva arbetsföretag som förekom var att uppföra nya byggnader eller hela gårdar åt prästerna. Visserligen får väl dessa gårdar anses som något mer omfattande än den vanliga bondens, men samtidigt bör byggnadernas sammansättning spegla vad dåtidens bondebefolkning var i behov av.

Även om det kan förekomma regionala särdrag finns det både i Västgöta- och Östgötalagen uppgifter om att man förutom boningshuset hade rätt till åtminstone tre uthus, men det omtalas också att prästgården skulle omfatta sju byggnader. De byggnader som, förutom boningshuset, ständigt återkommer i lagarna är fåhuset, kornboden (sädesmagasinet) och ladan (Hoff, 1997:45). Utifrån texterna framgår att samtliga dessa byggnader var fristående och ingick alltså inte som en del av boningshuset. Går-

dens sammansättning tycks inte ha förändrats fram till 1300-talet då det framgår av Magnus Erikssons landslag att gården bestod av minst tre skilda byggnader (Holmbäck & Wessén, 1962:119).

En betydligt yngre men kanske den mest utförliga informationskällan är de protokoll som fördes i samband med laga skifte. I åtskilliga av dessa handlingar finns ingående beskrivningar av samtliga byggnader där såväl längd som bredd redovisas tillika med de enskilda byggnadernas inre uppdelning. Genom sammanställningar av ett stort antal gårdsbeskrivningar från södra Halland kan den historiska gårdens byggnader delas in i två övergripande kategorier (Carlie, 1999):

Mangårdsbyggnaden

Mangårdsbyggnaden består vanligtvis av själva stugan eller det rum där huvuddelen av all inomhusverksamhet ägde rum. Stugan kunde vara kompletterad med ett eller två tillbyggen (härbren) som, när det förekom två stycken, var placerade i vardera ända av huset. Från förstugan hade man tillträde till stugan men också till det ena härbret. I de fall det förekom två härbren fanns inte någon yttre ingång till det andra, utan här skedde tillträdet via en separat dörr i stugan.

Storleken på manhuset varierar något bland byarna i södra Halland, allt ifrån 56 kvadratmeter till 115 kvadratmeter men generellt kan sägas att manhusen vanligtvis omfattar en yta på mellan 90 till 105 kvadratmeter. Någon större skillnad förekommer inte i husens bredd utan de har till övervägande del varit kring 5,0 - 5,5 meter breda. Istället är det längden som varierar vilket har sin grund i val av byggnadsmaterial (Werne, 1993).

Uthusen

Liksom mangårdsbyggnaden kan man bland uthuslångorna se vissa påfallande lokala likheter. Även här är det framför allt bredden på långorna som visar på störst överensstämmelse. Vanligtvis har dessa varit från strax under 5 meter och upp till 6 meter breda, men det förekommer också enstaka byggnader som varit såväl bredare som smalare. Däremot kan längden variera betydligt, allt

från små långor på strax över 10 meter långa till de som varit mer än 40 meter.

Uthusen kan i sin tur delas in i fyra olika kategorier, baserad på dess funktion:

- Den åkerbruksrelaterade längan.
- Den boskapsrelaterade längan.
- Den kombinerade längan, innehållande både åkerbruk- /boskapsrelaterade produkter.
- Mindre byggnader som till exempel vedbod, torvhus och redskapsbod.

Den åkerbruksrelaterade längan omfattade en tröskloge med tillhörande loggolv. Golvet i själva trösklogen kunde dels bestå av träplankor som med hjälp av kilar pressades samman så att ingen säd kom till spillo och dels kunde det bestå av torkad lera. Golv av torkad lera förekom framför allt i södra Halland och Skåne, medan trögolven är vanligare i övriga delar av Sverige (Bringéus, 1979:107). Huruvida den tröskade säden även förvarades i dessa byggnader framgår inte av skiftesprotokollen, men etnologiska studier ger snarare intrycket av att säden förvarades i något av manhusens utrymmen.

Den boskapsrelaterade längan varierar mer i sammansättning. Dels inrymmer den de kreatur som fanns på gården, men också mycket av det foder som erfordrades för djurens överlevnad. Längan var följaktligen uppdelad i betydligt fler rum än den åkerbruksrelaterade längan. Storleken på de enskilda rummen finns inte redovisade i skiftesprotokollen, men av äldre planritningar framgår att utrymmet för foder många gånger var större än de egentliga stallen och fähusen (Sandklef, 1953). Storleksmässigt har de båda byggnadskategorier varit av ungefär samma omfattning. Den åkerbruksrelaterade längan var strax under 100 kvadratmeter, medan den boskapsrelaterade var något över 100 kvadratmeter.

På vissa gårdar har man inte haft en lika strikt uppdelning av åkerbruks- och boskapsrelaterade byggnader. Istället tycks det skett en sammanslagning av de två funktionerna till en enhet. Storleken på denna kombinerade enhet skiljer sig inte från de mer renodlade byggnaderna.

De mindre byggnaderna tycks huvudsakligen fungerat som förråd där framför allt vedboden är en byggnad

som återkommer. Vedbodarna har varit mellan fem och sex meter långa samt fyra meter breda, dvs. de har omfattat en yta av 20 - 25 kvadratmeter.

Resultaten visar att den sydhalländska gården under historisk tid bestått av ett boningshus, åtminstone två större förrådsbyggnader samt en eller ett par mindre förrådshus som tillsammans omfattar en golvyta av cirka 300 kvadratmeter. Även om det förekommer variationer mellan olika byggnaderna finns där ett förhållande som ständigt återkommer då boningshuset utgjort cirka 30 procent av totalytan medan uthuslängorna upptagit kvarvarande 70 procent. Boningsdelen har med andra ord endast utgjort en mindre del av gården, medan uthus- och förrådslängorna är de byggnader som, kvantitativt, utgjort de största beståndsdelarna av gården.

Den äldre järnålderns gårdsbebyggelse baserad på historiska källor

Utifrån beskrivningarna av den historiska gården och dess sammansättning blir man varse om den diskrepans som föreligger i förhållande till järnålderns gårdsbebyggelse. Den fråga som aktualiseras är huruvida det verkligen existerat så stora skillnaderna mellan 1700-talets bondesamhälle och järnålderns agrarsamhälle? Eller för att spetsa till frågan, har det varit möjligt att under järnåldern rymma alla gårdens inventarier och produkter i ett och samma hus, när det i senare tid behövdes tre eller fyra byggnader? Utgår vi från likartade förutsättningar under båda tidsperioderna måste man räkna med en större mångfald i funktionsuppdelningen av järnålderns gårdar. Förutsätts även att boskapen vistats inomhus under vissa delar av året kan de olika ytor som erfordrats, delas upp i följande fem kategorier:

1. Bostadshus: Platsen där gårdens hushåll äter, har sitt sociala umgänge, sover men också där man genomför vissa arbetsuppgifter.
2. Stall och fåhus: Stall där eventuella hästar inryms och fåhus där nötboskapen, men också får och getter förvaras under vissa delar av året.

3. Lada: Förvaringsplats för djurens foder.
4. Loge: Förvaringsplats för den skördade säden och där senare tröskningen äger rum.
5. Förrådsbyggnader: Utrymmen till förvaring av bränsle som behövs för uppvärmning. Likaså krävs förvaringsutrymmen för matvaror men också för den färdigtröskade säden.

1-2: Långhuset

Järnålderns långhus delas traditionellt in i en bostadsdel och en stall-/fåhusdel. Boningsdelen tillmätts oftast det utrymme i huset där avståndet mellan de parvis ställda stolparna är som längst och där man i gynnsamma fall också finner husets eldstad. Vanligtvis återfinns detta område omedelbart öster eller väster om husets centralt placerade ingångar. Motsatta del av långhuset tolkas då som stall eller fåhusdelen, ett förfarande som huvudsakligen grundas på iakttagelser från jylländska undersökningar.

3: Ladan

Inomhusförvaring av boskap kräver att det också finns utrymme till det foder som är nödvändigt under vinterhalvåret. Härför finns beräkningar utifrån såväl senmedeltida som nutida förhållanden. Under senmedeltid uppskattades åtgången till cirka 700 kilo per fullvuxen ko dock utan närmare precisering under hur lång tid (Björnhag & Myrdal, 1994:91). Utifrån nyare tiders beräkningar är det mer troligt att foderåtgången varit något högre och en rimlig mängd bör ligga kring 200-250 kilo hö per månad (Databok för driftsplanering, 1989). Vikten på långt, löst packat hö uppgår till cirka 70 kilo per kubikmeter, medan grövre hö har en något lägre densitet och därför behöver ytterligare utrymmen.

Överförs dessa beräkningar till en järnålderskontext skulle ett boskapsskötande gårdshushåll samla in och förvara omkring 200 kilo hö per ko och månad. Har djuren varit stallade från november månad och fram till dess växtligheten kommer igång i maj, skulle detta betyda att djuren vistats inomhus under sex månader. För denna tidsperiod krävs en fodertillgång som uppgår till på något mer

Figur 1. Den folkvandringstida gården vid Trulstorp var belägen intill Lagans södra äbrink. I västra kanten av gårdsplanen var långbuset placerat medan man uppfört förrådsbyggnaderna ett femtiotal meter österut. Skala 1:800.

Figure 1. The Migration Period farm at Trulstorp was situated by the southern brink of the river Lagan. The longhouse was situated in the western part of the courtyard, while the storage buildings were built some fifty meters to the east. Scale: 1:800.

än 1000 kilo per djur. I den arkeologiska litteraturen har djurbestand om minst ett 10-tal djur föreslagits, men där föreligger också beräkningar som omfattar både 20- och 30-talet djur. Räknar man på det lägre antalet, dvs. 10 djur, har foderbehovet varit kring 10 000 kilo hö. Med en densitet på mellan 50-70 kilo per kubikmeter krävs en yta av 150-200 kvadratmeter för att lagra höet till en meters höjd. Packas höet samman till två meters höjd minskar ytan till 75-100 kvadratmeter och skulle höet fyllas upp till tre meter har man varit i behov av ett förvaringsutrymme om 50-70 kvadratmeter. Om man utgår från att höet packats samman till två meters höjd skulle detta betyda att det lagerutrymme som behövdes motsvarar storleken på ett mindre långhus på cirka 17 x 5 meter.

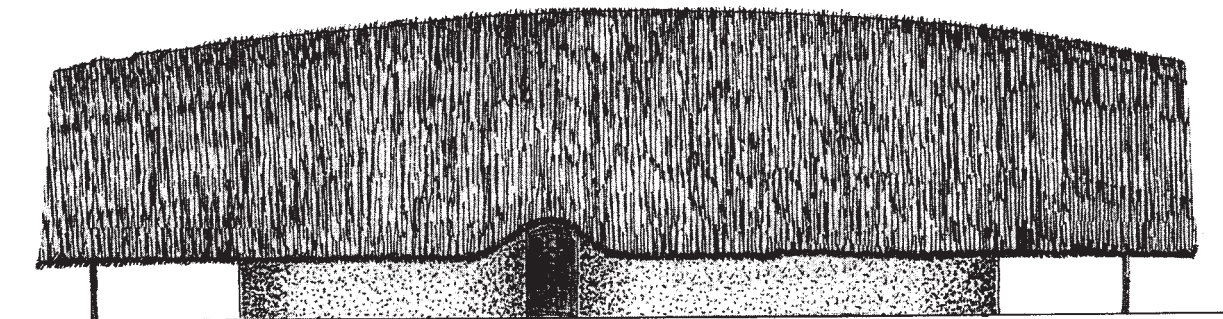
4: Logen

Logen är det utrymme vari den skördade säden både förvarades och bearbetades. Efter skörden forslades sädeskärvarna in i logen där de fick ligga till tork för att under november-december tröskas. Under medeltid skedde detta i såväl enkellogar som parlogar, men det förekommer även arkeologiska belägg för att logen har ett ännu äldre ursprung (Viklund, 1998:49). Storleken på logen kan variera. I norra Sverige omfattade logen cirka 25 kvadratme-

ter, men det förekom både större som mindre varianter (Ibid:49). Även den halländska logen har varit av ungefär samma storlek (Sandklef, 1953). Den mängd säd som skulle förvaras och tröskas i logen har varierat beroende på hushållets storlek. Beräkningar från Ystadsområdet, med likartade växtförutsättningar som i södra Halland, visar att ett hushåll bestående av knappa 10-talet personer behövde beså 2 hektar mark för att täcka sitt årsbehov av spannmål. Beräkningarna är gjorda på en avkastning som ger två gånger kornet (Olsson, 1991:300).

5: Övriga förrådslokaler

Ytterligare ett utrymme som varit nödvändigt på gården är plats för bränsle till uppvärmning och andra hushållsaktiviteter. Ur laga skiftesprotokollen kan man utläsa att denna lokal har omfattat minst 25 kvadratmeter, en yta som knappast bör ha varit mindre under järnåldern. Snarare kan man anta att en vedbod varit större då den rumindelning som stipulerats för långhuset visar att själva bostadsdelen varit större än den historiskt kända stugan och att vedåtgången därför bör varit mer omfattande under järnåldern. Vad gäller lagerlokaler för säd samt matvaror bör dessa varit belägna på en plats väl skyddad från skadedjur.

Figur 2. Om vi tänker oss en optimering av boskap i fåhusdelen skulle utrymmet för foder inte räcka till i det traditionella långhuset. För att bereda plats till allt hö har loftet fått sträcka sig flera meter utanför husgavlarna.

Figure 2. If we assume that all the animals there was room for also were kept in the stable part of the typical Iron Age longhouse, then the amount of hay needed would require a loft that extended several meters outside both gables of the house.

Järnåldersgårdens organisation utifrån historiska källor

Om vi nu förutsätter att ”normalgården” under äldre järnåldern haft en ekonomi baserad på såväl åkerbruk som boskapsskötsel föreligger vissa minimikrav för att rymma gårdens produkter. Först och främst måste människorna ha haft tak över huvudet. Samma förhållande gäller för djuren som då varit placerade i stall och fåhus. Foder till djuren måste förvaras i lador och den skördade säden i logar. För uppvärmning och matberedning bör det ha funnits förrådsutrymmen, där man kunnat förvara årets behov av bränsle.

I bebyggelsearkeologisk litteratur uppfattas och tolkas långhuset till övervägande del som ett kombinerat bonings- och fåhus, där människorna bott i den västra delen och djuren varit inhysta i östra halvan. Uppdelningen har oftast gjorts utifrån ingångarnas placering, där man menar sig kunna se ett mindre, genomgående rum som bildat gränsen mellan det mänskliga och animala boendet. Bland de större husen, vanligtvis de som varit mer än 20-25 meter långa, förespråkas ett tredje avdelning vars funktion dock förblir otolkad. Bortser vi från det mänskliga boendet samt stall och fåhus återstår likväl ett antal produkter som måste hysas och då i en byggnad som redan tycks vara fullt utnyttjad. Fodermängden för att trygga 10 nötboskaps överlevnad under den kalla årstiden erfor-

drar närmare hundralet kvadratmeters lagerutrymme. Avkastningen från åkerbruket samlar man i logen eller logarna och för detta ändamål krävs en yta som uppgår till minst 25 kvadratmeter. Samtidigt bör man även ha i åtanke att efter själva tröskningen återstår restprodukter som man får anta sparats för kommande bruk. Visserligen kan delar av halmen ha använts som kompletterande djurfoder men man kan även ha sparats den för reparationer av husens tak. Eftersom det i sistnämnda fall sker en successiv ackumulering är det mer sannolikt att ytan för logen och halmförråden har omfattat ett 40-tal kvadratmeter. Uppvärmningen av bostadsdelen bör ha krävt stora kvantiteter bränsle. Erfarenheter från den historiskt kända gården visar att detta utrymme har omfattat ett 25-tal kvadratmeter, en yta som får anses gälla även för förhistoriska förhållanden.

Tillsammans visar dessa beräkningar att förutom bostadsdel samt stall och fåhus skall det tillföras ytterligare cirka 150 kvadratmeter husyta för att rymma de produkter som behövs för gårdshushållets fortbestånd. Beräkningarna är gjorda utifrån ett djurbestand av 10-talet större djur. I såväl svenska som danska publikationer görs gällande att vissa gårdar haft det dubbla antalet kor, vilket då skulle kräva ytterligare cirka 100 kvadratmeters lagringsyta, dvs. sammanlagt 250 kvadratmeter lagerutrymmen.

En lösning på lagerproblemen är att man utnyttjar

ett loft på långhusen men vid sådana tillfällen krävs huslängder på mer än 20 meter enbart för att hysa det foder som krävs för 10 nötboskap. Ett annat alternativ är att de såväl i anslutning till huset men också i gårdens närhet har funnits en eller flera separata förråds- eller lagerbyggnader. Uttryck för denna organisation kan exemplifieras av den folkvandringstida gården i Trulstorp, strax väster om Laholm i Halland. Gården bestod här av ett cirka 30 meter långt långhus. Ett femtiotal meter öster om huset fanns tre mindre förrådsbyggnader där de makrofossila fynden visar att man lagrat ängsrelaterade växter, dvs. hö. Gården vid Trulstorp utgör emellertid ett undantag bland de halländska järnåldersgårdarna genom att byggnaderna sammanlagda yta är tillräcklig för att hysa såväl djur och erforderlig mängd foder (Carlie, 1999:134f.).

Tillgången på arbetskraft

En annan faktor som sällan förs fram i de bebyggelse- arkeologiska diskussionerna är tillgången på arbetskraft. Studerar man forskningsresultaten kring äldre tiders arbetsinsatser och tillgång på arbetskraft är det kanske här diskrepansen mellan teoretiska beräkningar och faktiska omständigheter är som störst. Det skall inte enbart finnas utrymme för de produkter som livnär en fungerande agrarekonomi utan också arbetsunderlag för att genomföra sysslorna. Foder (hö) skall samlas in och all gödsel skall transporteras ut på markerna. Därtill skall skörden skördas och årsbehovet av ved huggas.

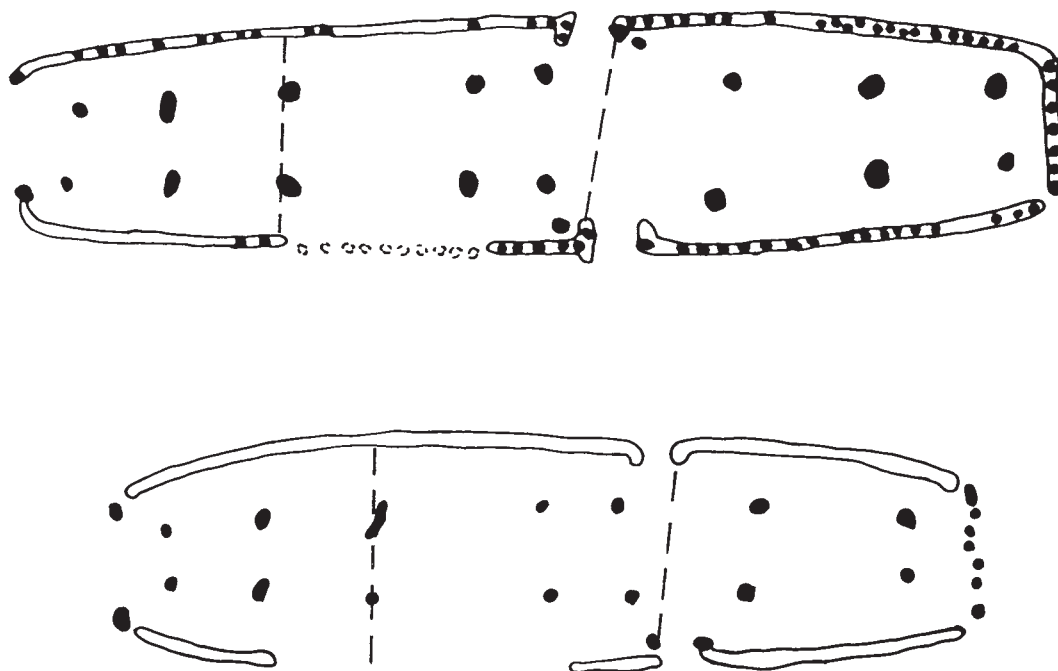
Från Torup socken i de inre delarna av Halland, finns en uppteckning där en klockaresläkt under fyra generationer fört dagbok om gårdens aktiviteter. Tidpunkten är förlagd till 17- och 1800-talet. Av handlingarna framgår att den mest arbetskrävande sysslan var höskörden, som för en gård med strax under 10-talet djur, kunde pågå i upptill sex veckor (Palm, 1997:22). Beräkningarna visar att man under maximala förutsättningar kunde få ut cirka 700 kilo hö per tunnland (Ibid:183, not 58). För man över dessa iakttagelser till boskapsskötseln under järnåldern skulle man varit nödgad att ha tillgång till två tunnland ängsmark per djur. Hö insamlat från fuktigare sankmarksområden, var mer arbetskrävande och en hel dags arbete

kunde resultera i enbart ett lass hö eller omkring 350 kilo. Kvantiteten motsvarade en trettondel av ett nötboskaps foderbehov (Palm, 1997:46 samt:183, not 58). För att överhuvud taget hinna med höskörden var man tvungen att leja ett stort antal människor för att genomföra arbetet. Vid ett tillfälle arbetade, förutom gårdens bägge drängar, även 7 slätterkarlar samt 11 räfserskor med att samla in höet. I Västernorrland kunde höskörden pågå under flera månader innan man erhållit tillräcklig mängd. Starten skedde här under juni månad och pågick fram augusti-september endast med avbrott för bärgningen av säden. (Gaunt, 1983:129).

Höskörden är inte den enda syssla som krävde stora arbetsinsatser. Även transporten och spridningen av allt gödsel har varit av den omfattning att, med många stallade djur under en längre tid, en kollektiv insats får anses som mest trolig. Under sent 1800-tal producerade den halländska kon cirka 27 kilo gödsel per dag (Hallands Hushållningssällskap, 1884:23). Då kon under järnåldern varit något mindre kan man laborera med en dagsproduktion kring 20 kilo. Skulle boskapen då ha förvarats inomhus under vinterhalvåret är det liktydigt med att varje djur producerade strax över 2000 kilo gödsel. Det betyder att en mindre gård med tioalet nötboskap hade cirka 20 ton gödsel att transportera ut på åkrarna, vilket bör ha varit ett stort arbetsföretag för ett ensamt gårdshushåll. Även med hjälp av enklare vagnar eller släpor har man endast kunnat transportera begränsade mängder åt gången, kanske något eller några hundratal kilo. Resultatet skulle i värsta fall ha blivit närmare ett par hundra vändor innan all gödsel var utspridda på åkrarna.

Det mångfunktionella långhuset , myt eller verklighet

Resultaten i föregående avsnitt visar att de teoretiska modellerna är svåra att förankra i såväl skriftliga som arkeologiska källor. Först och främst visar beräkningarna kring de eventuellt stallade djurens foderkonsumtion, att man inte kunnat rymma både djur och hö under samma tak. Till detta är utrymmet vanligtvis alltför begränsat. Alternativet är att man haft ett betydligt mindre antal djur eller

Figur 3. Förutsätter man att vissa djur förvarats inomhus under vissa delar av året kan man utifrån långhuset vid Brogård göra följande teoretiska rumsindelning. Längst i väster har logen haft sin plats till vilken man haft tillträde genom en större öppning i gaveländan. Mellan logen och husets ingångar låg den egentliga boningsdelen medan de enstaka djuren haft sin plats i öster. Människa och djur har haft separata ingångar. Skala 1:200.

Figure 3. If we assume that certain animals were kept indoors during parts of the year, the following theoretical room-division could be made, using longhouses at Brogård as a base. Furthest to the west; the barn is found, to which access is gained through a larger opening in the gable. Between the barn and the doorways, the actual dwelling quarters are found, while the few animals kept had their place in the eastern part. Thus, humans and animals have had separate entrances. Scale: 1:200.

så har man uppfört separata foderlador i anslutning till långhuset. Ett tredje alternativ är att djuren har gått ute under hela året. Hur många djur som man kunnat ha stående i fåhusdelen beror bland annat på husens konstruktion, dvs. har det varit möjligt att lagra höet på ett loft eller i marknivå och då i direkt anslutning till djuren. I sistnämnda fall visar en analys av de äldre järnåldershusen i Halland att det endast funnits utrymme för 4 till 8 större boskap i dem (Carlie, 1999:127). Förekom det ett loft över hela bostads- och fåhusdelen skulle man i och för sig kunna inhysa fler djur men det har likväl vara omöjligt att få plats med all det hö som erfordrades för att föda djuren i en, till fullo utnyttjad fåhusdel.

En annan intressant iakttagelse är att den mängd hö

som behövdes för att täcka behovet för ett optimalt djurbestand kräver en arbetsinsats som vida överstiger vad som kan anses praktiskt möjligt även för en utvidgad kärnfamilj. Samma förhållanden gäller även för att transportera och sprida ut all den gödsel djuren producerar under stallningsperioden. En kvantifiering av såväl åkerbruk som boskapsskötsel skulle därför kräva betydligt större arbetsinsatser, där kollektiva insatser i form av samarbete mellan flera närliggande gårdar erfordras. Ett annan alternativ tolkning är att trälsystemet skall föras tillbaka till äldre järnålder.

En mer sannolik tolkning av bebyggelsestrukturen i Sydskandinavien är att husens storlek beror på andra faktorer än djurbestandens storlek. Även om stall- och fåhus-

delen visar att man mycket väl kunnat husera ett stort antal djur är det mer troligt att denna del endast varit utnyttjad till vissa delar. Framför allt grundar jag detta antagande på att den faktiska arbetsinsatsen för foderinsamling varit alltför omfattande. Avstånden mellan de olika bebyggelseenheterna har i flera fall varit stort, medan andra faktorer varit styrande i mer tätbefolkade områden. Vid till exempel Brogård där flera gårdar varit samlade i tätare grupperingar (Carlie, 1992) är det istället tillgången till ängsmark som spelar en avgörande roll. Med en optimering av djurbeståndet skulle man varit nödgad att bege sig på ett alltför stort avstånd från bebyggelsen för att samla in det foder för en stallningsperiod om 5 till 6 månader. Snarare har det varit så att fåhusdelen utgjort en tillfällig förvaringsplats dit man kunnat hämta in fritt strövande boskap vid utsatta tillfällen. Detta kan gälla vid extrem väderlek men också när djuren passerar känsliga perioder i livscykel. Likaledes kan man ha låtit de mest värdefulla djuren, såsom avelsdjur och dragdjur, haft sin plats i stall eller fåhus. En begränsad djuruppsättning inomhus antyder även att djurhushållningen varit fokuserad på köttproduktion där resurserna strövade fritt omkring medan mjölkproduktion varit av underordnad karaktär.

Mycket talar för att merparten av de större långhusen varit uppdelade i åtminstone tre avdelningar där människor och djur varit väl åtskilda. Placeringen av huvudingångarna visar att man haft tillträde till bostadsdelen från ena långsidan och stall-/fåhusdel från husets motsatta

sida. I anslutning till bostadsdelen och i husets gavelända, visar makrofossilanalyser att logen varit inrymd. Denna iakttagelse är intressant då det bland åtskilliga sydhalländska långhus föreligger en grundkonstruktion där husens gavlar byggts på ett sätt som underlättat in- och utförsel av olika produkter.

Kvar återstår en byggnad som ständigt finns närvarande på den historiska bondgården men som vi inte lyckats spåra i ett förhistoriskt material är vedboden. Källmaterialet visar att behovet av bränsle har varit så stort att man uppfört separata byggnader för dess förvaring. Då behovet varit konstant får man förutsätta att förvaringen skett i nära anslutning till långhuset. Ett alternativ är de små stacklador eller ”fyrstolpahus” vi finner på järnåldersbebyggelsens gårdsplan.

Post skriptum

Som en avslutning på artikeln måste fastslås att myten om det mångfunktionella långhuset inte i full utsträckning lever upp till de postulat som förs fram i arkeologisk litteratur. Det historiska källmaterialet ger snarare skenet av att flera arkeologer har en förmåga att optimera och intensifiera de aktiviteter som existerat utan att ta hänsyn till faktiska omständigheter. Tillspetsat kan man konstatera att desto mer urban människan/forskaren blivit desto mer idealiserad och förenklad blir bilden av det förhistoriska samhället.

Referenser

- Becker, C.J. 1965 Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. Vorbericht über die Ausgrabung 1961-63. *Acta Archaeologica* XXXVI.
- Becker, C.J. 1968 Das zweite früheisenzeitliche Dorf bei Grøntoft, Westjütland. 2. Vorbericht: Die Ausgrabung 1964-66. *Acta Archaeologica* XXXIX.
- Becker, C.J. 1971 Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland. 3. Vorbericht: Die Ausgrabung 1967-68. *Acta Archaeologica* XLII.
- Björnhag, G. & Myrdal, J. 1994 Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper. I: Myrdal, J. & Sten, S. *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 5. Nordiska museet.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993 *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern*. Malmöfynd 6.
- Bringéus, N-A. 1979 *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund.
- Carlie, L. 1992 *Brogård - ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur*. Hallands läns museers skriftserie 6.
- Carlie, L. 1999 *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. *Acta Archaeologica Lundensia Series In 8°*, No. 29.
- Databok för driftsplanering. 1989 *Databok för driftsplanering*. Sveriges lantbruksuniversitet; 37. Uppsala.
- Egeberg-Hansen, T. 1988 Die Eisenzeitliche Siedlung bei Nørre Snede, Mitteljütland. Vorläufiger Bericht. *Acta Archaeologica*. Vol 58.
- Fors, T. 1998 *Boplatslämningar från bronsålder och äldre järnålder i Elestorp*. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1998:3. Halland, Tjärby socken, Elestorp 7:570, Raä 59.
- Gaunt, D. 1983 *Familjeliv i Norden*. Malmö
- Haarnagel, W. 1979 *Die Grabung Feddersen Wierde II. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur*. Wiesbaden.
- Hallands Hushållningssällskap. 1884 *Hallands läns kongl. Hushållnings-sällskaps handlingar för år 1884*. Andra häftet. Halmstad.
- Hatt, G. 1957 *Nørre Fjand. An early Iron-Age Village Site in West Jutland*. Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Bind 2, no 2. Köpenhamn.
- Hoff, A. 1997 *Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landsbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca 900 - 1250*. Århus.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1962 *Magnus Erikssons landslag*. Rättshistoriskt bibliotek. Sjätte bandet. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Stockholm
- Hvass, S. 1979 Die völkerwanderungszeitliche Siedlung Vorbasse, Mitteljütland. *Acta Archaeologica* 49.
- Hvass, S. 1983 Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millenium A.D. *Journal of Danish Archaeology* 2.
- Hvass, S. 1985 *Hodde. Et vestjyskt landsbysamfund fra ældre jernalder*. Arkæologiske Studier VII. Köpenhamn
- Hyenstrand, E. 1996 Diskussion kring redovisning av fosfatanalys. - Exemplet Härad. I: Ranheden, H., Hyenstrand, E., Jacobsson, M., Rönby, J. & Nilsson, A. (Red). *Metodstudier & tolkningsmöjligheter*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 20.
- Larsson, M. 1998 Under tak. Från jägarens hydda till vikingens långhus. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid. Nr 33.

- Olausson, M. 1998 Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid. Nr 33.
- Olsson, G. 1991 Agro-ecosystems from Neolithic time to the present. I: Berglund, B. (Red). The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad Project. *Ecol. Bull* (Köpenhamn).
- Omfors, T. 1999 *Boplatzlämningar vid Rååns dalgång*. Skåne, Helsingborgs stad, Ramlösa 9:6, VKB 1A:7. Arkeologisk undersökning, Riksantikvarieämbetet UV Syd. Rapport 1999:14.
- Palm, L. 1997 *Gud bevara utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760-1865*. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden: 18.
- Sandklef, A. 1953 *Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900*. Nordiska museets handlingar, 45.
- Szabo, M. 1970 *Herdar och husdjur: en etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation*. Nordiska museets handlingar; 73.
- Tesch, S. 1993 *Houses, Farmsteads and Longterm Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area, in Scania, Southern Sweden*. Uppsala.
- Viklund, K. 1998 *Cereals, Weeds and Crop Processing in Iron Age Sweden. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence*. Archaeology and Environment 14.
- Welinder, S., Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998 Det svenska jordbrukets historia, band 1. *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f. Kr. - 1000 e. Kr*. Borås.
- Werne, F. 1993 *Bönders bygge: traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs